

**PAULA, EUSTÒQUIA
I LA DUQUESA DE GANDIA:
TRADUCCIONS ANTIGUES
D'OBRES DE SANT JERONI
SOBRE COMPORTAMENT FEMENÍ**

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO

BIBLIOTECA SANCHIS GUARNER

«Biblioteca Sanchis Guarner»

DIRECTOR FUNDADOR: MANUEL SANCHIS GUARNER

DIRECTOR DE LA COL·LECCIÓ: ANTONI FERRANDO I FRANCÉS

COMITÉ CIENTÍFIC INTERNACIONAL:

Annamaria Babbi (Universit  di Verona, directora d'*Studi medievali*), Maria Teresa Cabré (Institut d'Estudis Catalans), Dominique de Courcelles (Centre National de la Recherche Scientifique, Par s), Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueol gica Lul·liana), Susann Fischer (Universit t Hamburg), Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili), M nica Güell (Universit  Paris-Sorbonne, directora del Centre d'Etudes Catalans i directora de Catalònia), Louise P. Johnson (University of Sheffield, directora de *Catalan Studies*), Maria Rosa Lloret (Universitat de Barcelona, AILLC), Josep Massot (Institut d'Estudis Catalans, RABLB) Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Complutense de Madrid), Hans Ingo Radatz (Bamberg Universit t, ACA), Philip Rasico (Vanderbilt University), Patrizio Rigobon (Universit  Ca'Foscari Venezia, AISC), Flocel Sabaté (Universitat de Lleida, director d'*Imago mundi*), Beatrice Schmid (Universit t Basel, AILLC), Ildik  Szij (E tv s Lor nd Tudom nyegyetem, Budapest), Max Wheeler (Sussex University, IEC)

Primera edició, juliol de 2022

  Tom s Martínez Romero, 2022

  D'aquesta edició, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Ausiàs Marc, 92-98 - 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9191-232-3

Dipòsit legal: B 8775-2022

Impr s a Gráficas Rey

Sumari

I. ESTUDI	9
1. Sobre les traduccions catalanes medievals d'obres de sant Jeroni	11
2. L'epístola a Eustòquia sobre la virginitat i el còdex de Santes Creus.....	29
2.1. El còdex de Santes Creus	29
2.2. El contingut de l' <i>Epístola que sent Jerònim tramès a sancta Eustoxi</i>	31
2.3. Una valoració de la traducció.....	39
3. La <i>Vida de santa Paula</i>	43
3.1. Una <i>Vita</i> singular	43
3.2. Algunes lectures de la <i>Vida de santa Paula</i>	48
3.3. Els testimonis de la traducció.....	50
3.4. Sobre la traducció.....	58
4. El <i>Libre de la regla y modo de viure de les monges</i>	63
4.1. La traducció d'epístoles de sant Jeroni a la València del segle XVI: unes notes.....	65
4.2. Molina i el <i>Libre de la regla</i>	68
4.3. Encara sobre sant Jeroni a la València del pas del segle xv al xvi.....	72
4.4. Jeroni Gil traduït en «valenciana llengua».....	76
4.5. Maria Enríquez de Borja, duquessa de Gandia	85
4.6. Clarisses i coetines. El convent de Gandia.....	91
4.7. El <i>Libre de la regla</i> i les constitucions coetines.....	92

4.8. La llengua del <i>Libre de la regla</i>	98
5. Criteris d'edició.....	101
6. Bibliografia citada	103
II. EDICIÓ	111
L' <i>Epístola que sent Jerònim tramès a sancta Eustoxi</i>	113
La <i>Vida de santa Paula</i>	133
El <i>Libre de la regla y modo de viure de les monges</i>	193
III. APÈNDIX	255
La vida de sant Jeroni segons la <i>Llegenda Àuria</i>	257

I. ESTUDI

1. Sobre les traduccions catalanes medievals d'obres de sant Jeroni*

1.1 L'any 1373 una butlla papal facultava els ermitans de San Bartolomé de Lupiana (Guadalajara) a crear una mena de comunitat que, per a molts, fou l'inici de l'orde dels jerònims. Un any després, una altra butlla donava via lliure a la fundació d'un monestir a petició de tres ermitans de la Plana de Xàbia, a Dénia. Al cap d'uns pocs mesos també s'iniciava el projecte d'establiment d'una comunitat a la Vall de Miralles (Alzira), una empresa malauradament breu (1376-1378). Durant bona part del darrer quart del segle XIV sols restarà, doncs, la Plana de Xàbia (1374-1388) com a cenobi d'ermitans al nostre territori, tot i canviar d'emplaçament. Efectivament, a causa de l'atac freqüent de pirates barbarescos, que mostrava les debilitats de l'enclavament de Dénia, els seus integrants es traslladaren a l'alqueria de Cotalba, per tal de formar allò que avui coneixem amb el nom de monestir de Sant Jeroni de Cotalba (1389-1390). Fou gràcies a la protecció d'Alfons d'Aragó, aleshores marquès de Villena i comte de Dénia, que pogueren establir-se en la parròquia de Palma, a prop de Gandia. D'aquest claustre saforenc eixiran els fundadors del monestir de la Vall d'Hebron (1393), de la Santa Trinitat de Mallorca (1400-1443) i de Santa Maria de la Murta (Alzira, 1401). Tanmateix, per a la formalització de l'orde jerònim com a tal haurem d'esperar fins al 1414.

El fet que Alfons d'Aragó protegís Cotalba mostra clarament un interès creixent de les grans famílies valencianes pels jerònims. De fet, Santa Maria

(*) Aquest llibre s'inscriu en el marc del projecte UJI-B2020-04 realitzat a la Universitat Jaume I

de la Murta fou sostingut per altres personatges il·lustres de l'època, com els Vich o els Vilaragut. Seguint aquesta mateixa dinàmica, la intervenció de Violant de Bar, aleshores duquessa de Girona, serà decisiva en la creació del monestir de la Vall d'Hebron;¹ a la segona dècada del xv, Ferran I i Maria de Castella en contribuïran a la subsistència, després d'un descens de la protecció als jerònims durant el regnat de Martí l'Humà. En paral·lel, gràcies a la voluntat del mercader Bertran Nicolau, es funda Sant Jeroni de la Vall de Montolivet, al Penedès, reubicat i convertit posteriorment en Sant Jeroni de la Vall de Betlem. No obstant això, com ha mostrat Jaume Riera, l'auge d'aquestes noves institucions no ha d'amagar en cap moment el fet que durant els primers anys tingueren, en general, molts problemes d'estabilitat i de pervivència, tant per factors econòmics, com per la manca de vocacions. Tot i les dificultats dels inicis, el suport de la noblesa degué ajudar, sens dubte, a augmentar el coneixement i la curiositat per aquests cenobis, pel nou orde i per la personalitat del sant fundador.

Sant Jeroni, doctor de l'Església des del 1295, no era, evidentment, cap desconegut per a la gent lletrada, que manejaven la *Vulgata* llatina que el d'Estridó havia traduït de l'hebreu i del grec, en lloc de la *Vetus latina*, derivada de la versió grega dels Setanta. Per una altra banda, els folis que se li dedicaren en volums de llegendes hagiogràfiques com la conegudíssima *Legenda aurea* i en textos com la famosa *De vita et transitu Hieronymi*, asseguraven la difusió dels aspectes més notables de la seua vida. Poc importaven que fossen o no constatats o constatables. Tindrem ocasió de tornar-hi. Hem de pensar, encara, en l'existència d'altres mitjans de difusió del nom i dels fonaments bàsics del seu pensament entre una massa de receptors no avesats a la lectura, però sí a escoltar els sermons de predicadors o a «llegir» les imatges en frescos i vitralls.

1.2 Comtat i debatut, no pot causar cap estranyesa pensar que sorgís un interès creixent per llegir Jeroni també en català en aquelles cases de nobles patrons (o del seu entorn), aquells mateixos que auspicïaren o s'identificaren amb les fundacions jerònimes que anaven naixent a poc a poc. De fet, n'hi ha una bona representació de versions catalanes tardo-

1. Per a Riera (2008: 293-294), a més de la devoció de la senyora per sant Jeroni, potser hi havia una causa més personal i no tan explícita: un vot per tenir descendència masculina.

medievals d'obres del nostre autor. Aquesta circumstància coincideix, a més, amb uns moments particularment exitosos de la traducció a la corona catalanoaragonesa, a partir de la segona meitat del segle XIV. Vegem les traduccions una a una.

Al marge de la *Vulgata* i dels pròlegs de Jeroni als diversos llibres bíblics —que tenen el seu desenvolupament propi i que convé examinar-les en una altra ocasió— i de la famosa epístola 22 sobre la vida en castedat, Jordi Rubió (1984: 388) parlava de la traducció al català de dues obres més assignades a Jeroni: una *lletra* a sant Damas i l'*Scala per pujar al cel*. La *lletra* apareixia copiada al primer foli del manuscrit 106 de l'Arxiu de la Catedral de València,² un volum que contenia —i conté— també un salteri parcialment corellà³ i la traducció de la *Vida dels sants pares*. A aquest testimoni, cal afegir-ne un altre, el present al ms. 810 del monestir de Montserrat,⁴ copiat no més enllà del 1410.⁵ Com que es tracta d'una còpia, la datació de l'original de la traducció hauria de recular uns quants anys, potser al darrer quart del segle XIV.

Encara que en tots dos testimonis la *lletra* s'adscriu a Jeroni, Batlle (1962) ja ens va fer veure que es tractava d'una versió ampliada del *De psalmodium usu*, un text llatí atribuït al seu torn a Alcuí de York. Uns anys després, Alexandre Olivar (1977: 200), en el catàleg dels manuscrits del

2. Vegeu també Massó (1903: 70-71). Costa (1995: 17-20), que data el còdex en el segle XV, s'hi deté molt poc en la lletra de Jeroni: «Ocupa el primer full, fora de numeració, en lletra també molt menuda i diferent, en dos columnes prou borroses per davant, i una per darrere més llegidora, una carta introductoria de Sant Jeroni. Aixina consta, en majúscules, en l'encapçalament: LETRA TRAMESA AL PAPA DAMA/SÇO PER SENT HIERONIM DOCTOR» (p. 18). El manuscrit de la catedral valenciana correspon al núm. 130 del *Catálogo* d'Olmos Canalda (1928: II, 224-227).

3. Sembla, segons Martos (dins Rois de Corella 2013: 49-53), que l'element corellà que s'hi pot apreciar fou introduït en el procés de restauració del segle XIX, quan les mancances d'alguns fragments foren reparades a partir del text de l'escriptor valencià. Costa (1995: 18) ja havia comentat que en els fulls deteriorats s'intentava reproduir el text dels salms o directament s'hi copiava del salteri de Corella.

4. BITECA texid 4064, BITECA manid 1309. La *lletra* és copiada als ff. CCCI^{ra-vb} i CCCIII^{ra-cccvii} (en el CCCII manca el text i el CCCIII és inexistent); els folis CCCIII- CCCVII han estat relligats al començament del volum, com ja indicava Batlle (1962: 298).

5. Segons l'opinió d'Alturo (1989: 185, n. 8) «Batlle [...] el considera de final del segle XIV, com el P. A. Olivar [...]. Retardar un xic la seva cronologia fins al començ del segle XV, però, no em sembla inadequat».

monestir de Montserrat, ja recollia aquesta informació. Finalment, Batlle mateix edità uns anys després la *Letra tramesa al papa Damasco per sent Jerònim* com a part d'un article més extens (Batlle 1979). Malauradament, el títol escollit per a aquest treball, «Un receptari supersticiós del segle XIV», degué despistar més d'un estudiós de sant Jeroni. A més a més, «receptari supersticiós» s'escau més aviat a la segona part de la lletra, precisament aquella que poc té a veure amb el pseudo-Alcuí.⁶

Una comparació entre el començament del *De psalmorum usu* (PL 101, c. 465-508) i el de la *Letra* segons el manuscrit de Montserrat en confirma la dependència inicial:

L'esperit de profecia no és tots temps en les pensas dels prophetes, per ço com aquell esperit no ha[n] tots temps: coneguen que per don de Déu l'an com la han. Un lo propheta Helyseu, com de les coses esdavenidores fo enterrogat, conech que no avia esperit de profecia; feu que, per la laor de la salmòdia, aquell esperit cobràs [f. CCCI^m]

Prophetiae spiritus non semper prophetarum mentibus praesto est, quatenus cum semper hunc non habent, se hunc agnoscant ex dono habere, cum habent. Unde propheta Elisaeus, cum de futuris esset requisitus, ut prophetiae spiritum sibi deesse agnovit, psaltem fecit applicari, ut prophetiae ad hunc spiritus per laudem psalmodiae.

Després de traduir els primers *usus*, el contingut del text en català es desvincula de l'obra original, el *De psalmorum*, tot i que continua utilitzant l'estructura que ja llegim als primers folis: el «si... lig», que prové del *si... decanta* llatí. Això exactament dona una homogeneïtat aparent al conjunt.

1.3 La segona traducció indicada per Rubió i Balaguer era un trasllat de l'*Scala celi*, obra sovint atribuïda a Jeroni però no inclosa entre les obres assignades a l'autor. En català, ens és coneguda amb els noms d'*Scala*, *Scala per pujar al cel*, *Escala del cel*, *Escalons de sant Jerònim* o fins i

6. Per a aquests folis en concret, remet a Batlle (1962: 303): «la versió catalana ha estat augmentada amb més de 90 usos (quasi tots supersticiosos) de diferents salms i d'algun himne (*Quicumque vult salvus esse...*). Per dissort el text és mancat de 2 folis i amputat en les columnes exteriors del f. CCCIII».

tot *Escala que lo sant doctor mossènyer sant Jeroni ordonà e escriví en la qual escala ha xxx graons*. Sense cap més especificació, és clar que pot provocar confusions amb l'*Scala coeli* de Joan Gobi o amb el *Triginta gradus* de sant Joan Clímac.⁷

La nostra *Escala* devia estar traduïda abans del 28 de febrer de 1407. Aquesta és la data d'un document publicat per Antoni Rubió i Lluch (1908-1921: II, 386, doc. 406) en què el rei Martí mana al canonge de Barcelona Francesc Martorell que pague a Miquel Alcalà tres florins «per preu de .i. libre appellat les .vii. naus ab .xxx. scalons de sant Jerònim».⁸ En la nota corresponent a peu de pàgina, Rubió ens informava, a més, de l'existència de tres testimonis de la traducció: dos a la Biblioteca de Catalunya (mss. 77 i 710), que encara conservem actualment, i un a l'arxiu de Palau. Certament, sembla que durant el segle xv l'*Escala* tingué una relativa difusió, si considerem el nombre d'aparicions en alguns inventaris de biblioteques, com ara la de Bernat Ses Oliveres, beneficiat de Santa Creu, en 1454 (amb dos exemplars; Hillgarth 1991: II, 503, doc. 255) o la del tintorer Joan d'Almanya, en 1456 (Llombart 1975-1976: II, 68). També el trobem en una venda a l'encant públic de 1463 (Madurell 1974: 88, doc. 124, 5).

Heus aquí un tast de l'obreta, el començament del cinquè «escaló», segons el testimoni del manuscrit 710 de la Biblioteca de Catalunya:⁹

Lo quint escaló és de vera humilitat

Lo quint scaló és de vera humilitat. D'on diu Déus en l'avengeli: «Aprenets de mi, car yo son suau e dolç e humil de coratge, e trobaretz repòs durable en vostres ànimes. Lo meu jou és suau e lo meu càrrech és leuger». En altre loch [5r] diu Déus en l'avengeli: «Qui se exalçarà serà humiliat, e qui se humiliarà serà exalçat; e cell qui cuydarà ésser alt serà trop baix e servent dels altres». Sent

7. Com s'apunta a TRANSLAT (72.3.1).

8. Amb el mateix títol apareix en un inventari de 1434: «altre libre scrit en paper, ab cubertes de cuyr negre, intitulat: "Ací comença hun libre appellat de les Set Naus", ab dues bagues» (Madurell 1974: 59, doc. 73, 1).

9. BITECA manid 1789. L'*Escala* ocupa els folis 1-45, segons la foliació moderna. Tanmateix, el primer foli actual, que transcriu la part final del quart escaló, correspon al 14 de la numeració antiga. Cal pensar, per tant, que aquells tretze folis que manquen a l'inici devien contenir els primers escalons.

Pere diu: «Cascun de nosaltres haja humilitat la un envers l'altre, car Déus destruirà los ergullosos e als humils darà la sua gràcia». Sent Paul diu: «Hom deu ésser humil e dolç e plahible a tota gent». Salamó diu que la oració de aquell qui és plahible trespassa los cels. E Nostre Senyor diu que los ergullosos seran deposats de lur poder e los humils seran exalçats. Salamó diu que aquell qui és ergullós en ell no ha punt de humilitat ni de sciència. Jhesús, fill de Sirach, diu: «Aytant com tu est pus gran e has pus gran humilitat, pus gran guardó hauràs» [5v]. Sent Gregori diu: «Si hom no és plahible, la gràcia de Déu no pot habitar en ell». Sent Augustí diu que Déus se humilia. E per ço deu haver vergonya hom ergullós, car fa la voluntat sua e del diable, e lo humil fa la voluntat de Déu. Mas aquell fa gran ergull, qui·s venja del mal que hom li fa. Qui mal reeb es vol venjar: ell fa molt mal, car quant ell cuydarà guanyar trop merçè, ell conquerrà treball e pena a sos obs. Car en totes maneres fon Déus humill, e mostrà'ns exempli que nós, per exemple, lo seguíssem per via de humilitat.

Sent Jerònim diu que en altesa de virtut no¹⁰ veu hom gayre, per poder que l'hom haja, ni per riqueses, mas per vera humilitat. Sent Gregori diu que hom qui requer la glòria [6r] d'aquest món rebuja humilitat, e çell qui virtuts sens humilitat ajusta fa tot axí com çell qui porta pols al vent. E tot aytant com vos tenrets alt, Nostre Senyor vos metrà baix; e aytant com vos tenrets baix, Nostre Senyor vos exalçarà. Çell qui en humilitat és, plau molt a Déu. Car aytant com seràs pus humil, hauràs pus gran glòria, car çell qui si mateix té en vil és pus gran davant Déu. E çell a qui serà vejares que no plàcia a Déu e no·s lejarà per pare ni per mare de ésser humil, atant és pus humil e preciós davant Déu. Totes hores hajes vergonya de tots tos peccats, car de terra est e en terra tornaràs. Aytant quant has pus de dignitat, aytant hages pus humilitat en tu.

Sent Augustí diu que vera [6v] humilitat ni vera obediència no pot ésser sens caritat, car axí com lo foch no pot ésser sens calor, axí no pot vera caritat ni vera obediència ésser sens humilitat. Sent Basili diu que hom bo e dolç és tot gloriós en virtuts, e hom ergullós, si bé s'és bell defora, ell és tot vil¹¹ en ses obres. En la vida dels sants après hermitans diu que tot quant hom se treballa en esta vida present és vanitat, qui no ha humilitat en si. Verament sé que

10. *no*, amb titlla supèrflua.

11. Segueix *es* ratllat.

hom humil no ha punt de ira ni fa altre ahirar. Vera humilitat és que hom perdon a son frare lo mal que li haurà fet abans que se'n vaja.

1.4 A aquestes dues traduccions indicades per Rubió i Balaguer, n'hi caldria afegir dues més que inclou la base de dades *TRANSLAT* (s.v. Jeroni) i que sí que són d'obres autèntiques del sant: la *Vida de santa Paula*, és a dir, la versió corresponent de l'*Epitaphium sanctae Paulae*, i el capítol XIII del *De viris illustribus*. Efectivament, aquest capítol, en català, fa de pròleg al volum *Llibres de les antiguitats judaiques* publicat a Barcelona per Spindeler l'any 1482 (traducció de les *Antiquitates Iudaicae* de Josep Flavi). Hom considerarà interessant incloure-hi una mena de *Vita* de Josep Flavi i la trobà al *De viris* de Jeroni.

Comença¹² lo pròlech de sant Hierònim sobre lo Joseph en lo *Libre de les antiguitats judaycas*

Joseph, fill de Mathia, sacerdot de Hierusalem, pres per Vespesià, emperador romà, lexat ab son fill Tito, venint a Roma presentà .vii. libres de la judayca captivitat als emperadors, ço és, a pare e fill desobre nomenats; los quals libres reverentment foren posats en la libreria dels secrets romans. E per glòria de ten singular engeni, meresqué ésser feta, segons consuetut dels romans, en públich una stàtua, en memòria de la sua subtil intel·ligència. E axí mateix scrigué altres .xx. libres de les judaycas antiguitats, narrant en aquells les coses fetes del principi e començ del món fins al quatorzè any de l'imperi de Domicià emperador.

Josephus Matthiae filius, ex Hierosolymis sacerdos, a Vespasiano captus, cum Tito filio ejus relictus est. Hic Romam veniens, septem libros Judaicae captivitatis imperatoribus patri filioque obtulit, qui et bibliothecae publicae traditi sunt, et ob ingenii gloriam statuam quoque meruit Romae. Scripsit autem et alios viginti Antiquitatum libros, ab exordio mundi usque ad decimum quartum annum Domitiani Caesaris,

12. Mantinc algunes divergències respecte a la transcripció d'Aguiló (1923: 673, núm. 2803).

Aquest, en lo .xviii. libre *De les antiquitats* e capítol .viii., manifestament confessa, per la granesa dels miracles e senyals, Jesuchrist ésser stat mort per los phariseus e Johan Baptista ésser stat verdader propheta, e, per sguard de la mort de l'apòstol sant Jacme, dignament la ciutat de Hierusalem ésser destroyda. Escrigué ab clares paraules de Jesuchrist, Nostre Senyor, dient en semblant forma e manera: «Fon en nostre temps Jesús, home molt savi, si licència consentí Déus fos appellat lo home, per quant les sues obres amostraven ésser més que home, per tant com ell era factor obrant coses de gran maravella sobre exercici humà, doctor e ensenyador de aquells qui ab desig e bon voler sovint desijosos eran de oir la sua doctrina continent veritat. Noresmenys axí dels jueus com dels gentils hagué de aquells molts dexebles, [pe]r los quals e altres molts finalment, per les sues obres, era [creg] ut ésser Christ. E com per la enveja dels nostres prínceps [Pila]t donà sentència que fos penyat en creu, noresmenys per[sev]eraren tots aquells qui primer en sa doctrina e companyia [2v] l'avían

et duos Ἀρχαιότητος, adversum Apionem grammaticum Alexandrinum, qui sub Caligula legatus missus ex parte Gentilium, contra Philonem etiam librum, vituperationem gentis Judaicae continentem, scripserat. Alius quoque liber ejus, qui inscribitur περὶ Ἀυτοκράτορος λογισμοῦ, valde elegans habetur, in quo et Machabaeorum sunt digesta martyria.

Hic in decimo octavo Antiquitatum libro, manifestissime confitetur, propter magnitudinem signorum Christum a Pharisaeis interfectum, et Joannem Baptistam vere prophetam fuisse, et propter interfectionem Jacobi apostoli dirutam Hierosolymam. Scripsit autem de Domino in hunc modum: «Eodem tempore fuit Jesus, vir sapiens, si tamen virum oportet eum dicere. Erat enim mirabilium patratore operum, et doctor eorum, qui libenter vera suscipiunt: plurimos quoque tam de Judaeis quam de gentibus sui habuit sectatores, et credebatur esse Christus. Cumque invidia nostrorum principum, cruci eum Pilatus addixisset, nihilominus qui eum primum dilexerant, perseveraverunt. Apparuit enim eis tertia die vivens, multa et haec alia mirabilia carminibus prophetarum de eo vaticinantibus, et usque hodie Christianorum gens ab hoc sortita vocabulum, non defecit».

[PL 23, cols. 662-663]

amat e seguit; als quals aparegué vivint e de mort suscitat lo tercer dia. Moltes infinides e grans maravelles, segons largament se consent e s mostra, los sants prophetes en lurs dictats han vaticinat, e fins al dia de vuy la gent christiana —per sguard d'ell axí nomenada— lo vocable de Christi no ha lextat».

No cal recordar ara la rendibilitat que es va donar a les vides de personatges il·lustres durant aquesta època. Per exemple, a l'inventari dels llibres de la reina Maria de Castella (setembre de 1458), hi trobem un *Sent Gerònim sobre Sèneca* (Rodrigo Lizondo 2012: 507-508, ítem 44), el capítol corresponent al filòsof cordovès del *De viris illustribus*, que s'inclouïa sovint a manera de prefaci en còpies medievals de pàgines de l'escriptor i, per tant, en llurs traduccions. Al mateix inventari però una mica abans (Rodrigo Lizondo 2012: 499-500, ítem 9) apareix la *Interpretació del nom de sant Gerònim*, que podia correspondre, en principi, a una versió catalana del capítol que la *Legenda aurea* dedicava al sant. Tanmateix, el text no és el de la *Legenda*, sinó el de la *Vida i trànsit de sant Jeroni*, és a dir, de la versió catalana de l'anònima i conegudíssima *De vita et transitu s. Hieronymi*, com es pot comprovar per l'incipit i l'èplicit (ed. Wittlin 1995: 39, 202).¹³ I és que hem de recordar que la vida de sant Jeroni segons la *Legenda* feia també de davantal a la *Vita et transitu*! El responsable de l'inventari, doncs, donà al manuscrit el primer títol que hi llegí.

Gràcies al treball de referència de Jaume Riera (1987), tenim una quantitat de qüestions solucionades referides a les *Antiquitates* i, de passada, al pròleg vinculat a Jeroni. Unes altres, però, resten obertes. Per exemple, el 1410, a l'inventari *post mortem* del rei Martí, figura un manuscrit de les *Antiquitats judaiques* en català amb el començament i el final iguals al de l'incunable de 1482. Hi manca, però, el pròleg. Per a Riera (1987: 197), malgrat l'absència, «el tenor de les frases catalanes d'aquest pretès

13. Anava, doncs, en la bona direcció la hipòtesi de Morel-Fatio, que recull F. Soldevila (1928: 222, ítem 8): «Morel-Fatio, en *Grundriss*, II, 2, 91, diu que tal vegada es continguda en la *Vida e trànsit del glorios S. Iheronim*».

pròleg no s'aparta gens, crec jo, de la resta del llibre, i no es pot dir pas que postuli un traductor diferent»; és a dir, que per a l'erudit el pròleg ja existia juntament amb la traducció de Flavi, a pesar que no aparega a l'exemplar del rei Martí. Queda clar, doncs, que no pensa en una via catalana indirecta, és a dir, que en l'edició de Barcelona es copiàs una vida catalana de Flavi redactada *ex professo* o extreta d'algun altre lloc. Certament, hi ha arguments a favor d'una traducció unitària de tot el volum, com ara que ja les obres llatines solien contenir la vida de l'autor segons Jeroni. El mateix succeïa amb altres grans noms, com ara Sèneca. Tanmateix, també hi ha altres arguments en contra: en la referència bibliogràfica de Josefus continguda al *Compendi historial* de Jaume Domènech, se segueï la vida composta per Jeroni, però no directament, sinó a través de l'*Speculum historiale*, lib. 10, cap. 2:¹⁴

Jaume Domènech, traductor: *Compendi hystorial*

[174v] Aquest pres ayxí co[m] havem dit Josepho, fil de Matheu, qui, aduyt per Tito en Roma, escrit ·vii· libres de la captivitat dels jueus, los quals presentà a Vespesià e a son fil, e foren reservatz en la libreria dels imperadors; per què ell merí o goayà que agués ymage en la plassa de Roma. Scrist altres ·xx· libres qui són appelatz *De les antiquitats*, del comensament del món tro al ·xiiii· è. any del imperador Domicià. E en lo ·xviii· è libre d'aquests ·xx· confessa manifestament per rahó de la multitut dels miracles Christ ésser stat mort per los phariseus e que Johan Baptista fo ver propheta e que per la mort de Jacme lo menor fo desfeta Iherusalem. D'aquests ·xx· libres havem posatz certz capítols segons que la ystòria requer en sos locs; e ls testimonis que de Christ e de sent Johan diu, ayxí meteys en son loch. E escrisch ·ii· libres contre Apio, gramàtic de Alexandria, qui per part dels gentils era tramès legat a l'emperador Calígula. E un libre contre Philó, qui conté [175r] la vituperació del poble dels jueus. E havem-ne altre libre en què's recompten los fets dels machabeus (BNE 11518)¹⁵

14. I ja és curiós que Riera mateix (1987: 202) confirme precisament aquests deutes.

15. Vicent de Beauvais, *Speculum historiale*, lib. x, cap. 11 (ed. Hermannus Liechtenstein, Venècia, 1494, 116v): «Eusebius in Chronica. Hinc Flavius Josephus scriptor historicus dux belli iudeorum cum a Romanis interficiendus esset prenunciavit de morte Neronis et eius

1.5 En l'article primerenc que Batlle (1962) va dedicar al contingut del manuscrit 810 del monestir de Montserrat (*Lo libre de la vida e de les col·lacions dels sants pares*),¹⁶ ja indicava que s'hi havien copiat diverses obres de Jeroni — o a ell assignades — en català: la *Vita S. Pauli*, publicada per l'autor en aquelles mateixes pàgines;¹⁷ la *Vita Malchi* o vida de sant Malc; el pròleg a les *Regulae sancti Pachomi*, i la lletra al papa Damas, aquesta darrera també editada per Batlle (1979), com ja hem vist.

Al foli 48r del còdex montserratí comença el pròleg o prefaci a una *Vita* anònima de sant Pacomi i a les seues *Regulae*. Cal dir, però, que ni les *Regulae Sancti Pachomi* ni la *Vita* són de Jeroni, sinó tan sols la redacció llatina del «pròleg» i la traducció del grec al llatí de les *Regulae* ja existents, tal com ell mateix indica: «*urgebant [...] ob hanc ipsam causam Leontinus presbyter et caeteri cum eo fratres, accito notario, ut erant de Aegyptiaca in Graecam linguam versa, nostro sermone dictavi*».¹⁸ Aquest «pròleg», en la traducció catalana, fa així:

imperio. Hyeronimus, *De illustribus viris*: Ipse Iosephus Mathathie filius ex Hierosolymis sacerdos a Vespasiano captus cum Tito filio eius relictus est. Hic Romam veniens .vii. libros iudaice captivitatis imperatoribus patri filioque obtulit que et bibliothecae publice traditi sunt et ob ingenii gloriam statuum quoque Rome meruit. Scripsit quoque et alios .xx. antiquitatum libros ab exordio mundi usque ad .xiiij. annum Domiciani Cesaris et duos archiothecos .i. conflictus adversus Apionem gramaticum Alexandrinum que sub caligula legatus missus ex parte gentilium contra Philonem. Librum etiam vituperationem gentis iudaice continentem scripserat alius quoque liber eius valde elegans habent in quo Machabeorum sunt digesta martyria. Hinc in .xviiij. antiquorum libro manifestissime confitent propter magnitudinem signorum Christum a phariseis interfectus et Johannem Baptistam vere prophetam fuisse et propter interfectionem beati Jacobi apostoli Hierosolymam dirutam esse [...].

16. Vegeu-ne una descripció a BITECA manid 1309.

17. Batlle (1962: 310) data la traducció, finalment, «cap a la meitat del s. XIV», perquè el text que tenim és una còpia de final d'aquest segle: «Potser —és clar— un examen detallat i exhaustiu del lèxic portarà a endarrerir encara una mica la data, però no gaire més amunt».

18. No obstant això, el lector del text català del manuscrit de Montserrat podia pensar que s'hi atribuïa a Jeroni l'autoria de la «vida», atès el títol que se li atorga: «Vida de sent Pachomi la qual feu e dictà sent Geronim» (f. 50r). Cal dir, però, que, amb el «feu e dictà», es tradueix, mitjançant binomi, aquest verb *dictavi* que sant Jeroni havia fet servir per a referir-se a la seua funció de traductor de les «regles» del sant fundador del monaquisme cenobític.

[48rb] Comensa la preparació ho lo pròleg de sent Gerònim en la *Vida de sent Pachomi*.

PL 23, c. 65-68

Jassia asò que lo coltell ben talant e ben febrit [sia],¹⁹ si longament està amagat en la beyna, s'enlegeex per rovell e la claradat de la primera bellea pert. E per ço jo,²⁰ trist e plorós sobre lo dormiment d'aquella santa e honrada Paula, no per ço que contra lo manament de l'apòstol jo feés, mas per tal que als gemechs e als sospirs de molts per rahó de la mort d'aquella donàs refregeri e remey, per ço jo pris los libres d'aquell hom de Déu qui és prevere e ha nom Silvà, los quals ell avia a mi trameses, los quals libres ell avia aüts d'Alexandria, que ls li avien tramesos per tal que ls enviàs a mi. Donchs deya que en los monestirs de Thebayda e en [48va] los monestirs de Metha²¹ —ab cant e ab alegria muda si matex en lo nom de la beneuuyrada penitència—, en lo qual loch, abitaven molts latins, qui ignoraven e no sabien lo lenguatge de grech ne de Egipte, en lo qual lenguatge són escrits los manaments e les instruccions de Pecomi e de Theodor e de Orssi. Los quals Pacomi e Theodor e Orssi per Thebayda e per Egipte posaren los fundaments e les edificacions dels monestirs, segons lo manament de Déu e de l'àngel, lo qual àngel fo per

Quamvis acutus gladius et levigatus, si diu in vagina conditus fuerit, sordescit rubigine, et splendorem pristini decoris amittit. Unde et ego maerens super dormitione sanctae et venerabilis Paulae, non quo contra praeceptum Apostoli facerem, sed quo multorum incisa illius morte refrigeria suspirarem, accepi libros ab homine Dei Silvano presbytero mihi directos, quos ille Alexandria missos susceperat, ut etiam injungeret transferendos.

Aiebat enim quod in Thebaidis coenobiis, et in monasterio Metanoecae, quod de Canopo in poenitentiam felici nominis conversione mutatum est, habitarent plurimi Latinorum, qui ignorarent Aegyptiacum Graecumque sermonem, quo Pachomii et Theodori et Orsiessi praecepta conscripta sunt. Qui primi per Thebaidem et Aegyptum coenobiorum fundamenta jecerunt juxta praeceptum Dei, et angeli, qui ad eos ob hanc ipsam institutionem missus venerit.

19. En català, hem de suposar el verb «sia» (que el text llatí tampoc no aporta) o ometre «asò que», per tal que la frase tinga sentit ple.

20. jo] lo.

21. Metha] mecha.

Déu tramès sots aquesta e per aquesta ordinació e establiment.

Per rahó d'açò, com jo lonch de temps avia calat e la mia dolor ab gran scilenci e calament avia deguastada, per aquesta rahó forsaven-me Lehonesi prevere e aquells altres qui ab ell eren estats trameses. Demantinent fiu venir un notari e aquelles coses, axí com eren de lengua d'Egipte tornades en grech, tornà-les en latí. Car atant grans barons que a mi ho [48vb] menaren²² no diré, que me'n pregasen obeýs e que per bon comensament tant lonch scilenci rompés, e done²³ mi matex als primers estudis, e que refrereriàs²⁴ e escalfàs la ànima de la dita sancta Paula; la qual sancta ab gran desig d'amor amava los monestirs, e so que devia veure al cel así s'o pensàs, en terra. E per açò aytantbén, qui la honrada verge qui ha nom Eustochi, qui és filla d'aquella santa Paula, ho agués aytantbén; e que los nostres frares de Egipte, so és, los monges de Thebayda, ho resemblasen e ho seguisen. Los quals han per cascuns monestirs lus abats e dispansadors e esdomedaris²⁵ e ministres, e de cascunes cases pabordres, axí que cascuna casa poch més ho poch menys ·XXXX· frares age, qui tots obeexen a un pobordre. E axí eren per compte a serviy dels frares ·XXX· ho ·XXXX· cases en lo monestir, axí que

Itaque quia diu tacueram, et do-
lorem meum silentio devoraveram:
urgebant autem missi ad me ob hanc
ipsam causam Leontinus presbyter, et
caeteri cum eo fratres, accito notario,
ut erant de Aegyptiaca in Graecam
linguam versa, nostro sermone dicta-
vi, ut et tantis viris imperantibus, ne
dicam rogantibus obedirem, et bono,
ut aiunt, auspicio longum silentium
rumperem, reddens me pristinis studiis,
et sanctae feminae refrigerans animam,
quae monasteriorum semper amore
flagravit, et quod visura erat in coelo,
hic in terris meditata est. Venerabilis
quoque virgo filia ejus Eustochium ha-
beret quod sororibus agendum tribueret,
nostrique fratres Aegyptiorum, hoc est,
Tabennensium monachorum exempla
sequerentur, qui habent per singula
monasteria patres, et dispensatores, et
hebdomadarios, ac ministros, et singu-
larum domorum Praepositos, ita ut in
una domo quadraginta plus minusve
fratres habitent, qui obediant Praeposito;
sintque pro numero fratrum triginta, vel
quadraginta domus in uno monasterio,
et ternae, vel quaternae domus in unam
tribum foederentur ut vel ad opera simul
vadant, vel in hebdomadarium ministerio
sibi succedant per ordinem.

22. menaren: Llegiu *manaren*.

23. done: És molt possible que siga un error per «torne», atès el llatí *reddens*.

24. 'alleujàs'.

25. 'hebdomadari, domer'.

·V· o ·VIII· cases en un trip s'ejusten, per ço que a la obra ensemps vagen e²⁶ en lo ministeri ho serviy de la setmana, segons horde. [49ra]

E és axí hordonat que aquell qui primer se dona e entra en lo monestir primer seu, primer va, primer diu los psalms, primer estén la mà en la taula, primer combrega en la esgleya, axí que entre ells no és guardat qual és de més dies o pus veyll, mas guarden qual és primer entrat en lo monestir que sia profès. Res no han en les lurs cel·les sinó los lits e aquelles coses dejús escrites: dues vestadures sens mànagues (qui són vestirs de Egipte), e la una és hordonada per a dormir e l'altre, per a obrar; e un amit de lin e dues cugulles; e un pèl sotil de cabra, la qual ha nom *moleta*, que vol dir vestadura ho camisa de pèl de cabra, e dien que vol dir 'cilici'. E han braguer de drap de lin e calses, e han un bastó en què's soferen per lo camí.

Per sertes aquells qui són malalts meravelosament són pensats²⁷ e a tot bastament han de bons menjars; mas aquells qui són sans en major abstinència viuen. Ab gran alegria dues vegades la setmana dejunen, so és [49rb] a saber, lo divendres e'l dimecres, exceptat lo temps de pascha e de singogesma. En los altres, mengen quesvolen après migdia, e en la sena semblantment la taula és cuberta, per rahó d'aquells qui fan feena, e per los

Quicumque autem monasterium primus ingreditur, primus sedet, primus ambulat primus psalmum dicit, primus in mensam extendit manum, prior in Ecclesia communicat; nec aetas inter eos quaeritur, sed professio.

Nihil habent in cellulis praeter psithium et quae infra scripta sunt, duo lebitonaria (quod Aegyptiis monachis genus vestimenti est sine manicis) et unum jam attritum ad dormiendum, vel operandum; et amictum lineum, cucullosque duos; et caprinam pelliculam, quam meloten vocant; balteolum lineum, et gallicas, ac bacillum itineris socium.

Aegrotantes miris sustentantur obsequiis, et ad omnem copiam praeparatis cibis: sani majori pollent abstinencia. Bis in hebdomada, quarta et sexta sabbati ab omnibus jejunatur, excepto tempore Paschae et Pentecostes. Aliis diebus comedunt qui volunt post meridiem: et in coena similiter mensa ponitur, propter laborantes, senes, et pueros, aestusque gravissimos. Sunt qui secundo parum comedunt; alii qui prandii, sive coenae uno tantum cibo

26. e] e que.

27. pensats: 'assistits' (cf. *DCVB*, s.v. *pensar*, 2b).

veyls e per los fadrins, e per les masa grans calors. E han-i alguns qui mengen dues vegades lo dia, e han-i alguns una vegada e un menjar solament; e han-i d'altres qui tan solament tasten un poch de pan, e puyts van treballar. Tots ensemps²⁸ mengen, e aquells qui no volen venir a la taula mengen en lur cel·la pa e aygua e sal, e no pus, sisvol prenen-ne a un dia ho a dos.

Aquells frares, qui són d'una art, estan en una casa e estan sots un pobordre: axí com podets entendre que tots los frares qui tixen drap de lin sien e estan ensemps;²⁹ qui fan tapits ho estores estan ensemps; los serradós e cusidors de drap; estan los fusters ho taladors ho levadors. Cascuns són governats a lur depart per lurs pobordres, e cascú [49va] en lo cap de la setmana ret rahó e comta d'açò que ha fet a l'abat.

Los oficials de tots los monestirs an un cap, qui està³⁰ en los monestirs e[n] los dies de pascha. Exceptat aquells qui són necessaris en los monestirs aquell jorn, tots són ajustats, axí que ·L· milia, per poch, d'òmens celebren e colen la festa de divendres sant de pascha.

E axí com lo segador reeb guardó del treball de les messes, axí aquests reeben perdon e remisió de peccats per les bones obres que fan; axí com en la veyla Lig en l'ayn de jubileu, que vol dir de goig, aquells qui eren catius eren

contenti sunt. Nonnulli gustato paululum pane egrediuntur. Omnes pariter comedunt. Qui ad mensam ire noluerit, in cellula sua panem tantum et aquam, ac salem accipit, sive in uno die voluerit, sive in biduo.

Fratres ejusdem artis in unam domum sub uno praeposito congregantur: verbi gratia, ut qui texunt lina sint pariter; qui mattas, in unam reputantur familiam; sarcinatores, carpentarii, fullones, gallicarii seorsum a suis praepositis gubernantur : et per singulas hebdomadas ratiocinia operum suorum ad Patrem monasterii referunt.

Omnium monasteriorum princeps unum habetur caput, qui habitat in monasterio diebus Paschae: exceptis his qui in monasterio necessarii sunt, ad illum omnes congregantur, ut quinquaginta millia fere hominum Passionis Dominicae simul celebrent festivitatem.

Mense, cui vocabulum est Mesore, id est Augusto, instar Jubilaei remissionis dies exercentur, et peccata omnibus dimittuntur, reconcilianturque sibi qui aliquam habuerant simultatem; et disponuntur monasteriorum capita,

28. ensemps] *amb titlla sup.*

29. ensemps] *amb titlla sup.*

30. està] *amb titlla sup.*

enfranquits e avien lur guardó, aquells qui entre si matexs avien alcuna animositat e semblansa e familiaritat ali ensemps se reconsiliaven. E labores los caps dels monestirs hordonen de pebordes, e de dispensadors e de ministres, axí [49vb] com ops hi és.

Dien encara aquells de Thebayda que l'àngel de Nostre Senyor ha donada sciència d'espondra e de parlar entrecambiadament a Pacomi e a Coneli e a Siyr—qui dien que viuen entrò vuy més de ·CX· anys—, per tal que escrivisen a çí e³¹ parlasen alguns per .a.b.c.—qui vol dir alfabet³²— del speritual foch e³³ que ab paraules los amagats senys e entenimens descubrisen³⁴ e donasen a entendre. Les quals letres e libres nós, axí com los grechs o aquells de Egipte parlen, avem rebuts; e n la nostra lengua les avem tornades e transladades, ab tot axí aquell seny e enteniment que les avem trobades, e que la simplea de les paraules de Egipte ajam seguida a passar per la entrep[etr]ació, per tal que no resemben³⁵ en parlar los apòstols, qui eren plens de tota gràcia de Sant Esperit. Les altres coses qui en los lurs dictats són contengudes no he volgut tastar, per tal que en los lurs auctors sien dites.

dispensatores, praepositi, ministri, prout necessitas postularit.

Aiunt autem Thebei quod Pachomio, Cornelioque et Syro, qui usque hodie ultra centum et decem annos vivere dicitur, angelus linguae mysticae scientiam dederit, ut scriberent sibi, et loquerentur per alphabetum speciale, signis quibusdam et symbolis absconditos sensus involvens: quas nos Epistolas ita ut apud Aegyptios Graecosque leguntur, in nostram linguam vertimus, eadem ut reperimus elementa ponentes, et qua simplicitatem Aegyptii sermonis imitati sumus, interpretationis fides est: ne viros apostolicos et totos gratiae spiritalis sermo rhetoricus immutaret. Caetera autem quae in eorum tractatibus continentur praelibare nolui, ut in suis discantur auctoribus: et de fontibus potius quam de rivulis bibant, quos sanctae conversationis studia delectant.

31. e] a.

32. alfabet] alfalet.

33. e] alguns e.

34. descubrisen] describissen.

35. És evident que el traductor ha llegit alguna forma del verb *imitor*, en lloc del *immutaret* (v. *immuto*, 'canviar') que reporta el text de Jeroni.

A partir del foli 61v comença la traducció catalana de la *Vita S. Malchi*. Heus-ne ací un fragment representatiu:

[61va] De la vida de sent Malch monge, qui fo catiu, la qual escriví sent Gerònim

PL 23, cols. 55-63

Aquells qui combatre se deuen en la nau, anans en lo port e en la mar sua baxen lurs governamens, e los rems³⁶ tiren e les àncores aparelen, e hordonen les batayles per cuberta ab pendent grau e ab hordonament, per tal que, asò que apendran en ymagen de batalla o en l'asaig de batalla, en la vera batalla no agen paor. Tot enaxí jo, qui longament é calat (calar m'à fet aquell a qui la mia paraula, con la hou, és turment), primerament donques me vull exercitar en pocha obra e quaix un rovell de la lengua levar, per tal que puxa venir a la istòria pus longa. Car en mon cor he preposat de escriure (si emperò Nostre Senyor vida o espay me dona e si los menyspreadors e los escarnidors de mi, qui fuiç e son enclòs, [61vb] almenys me jaquesquen de perseguir) de l'aveniment del Salvador entrò a la nostra³⁷ edat, so és saber, dels apòstols tro a la fi del³⁸ nostra temps, en qual manera e per aquells la glòria de Jhesuchrist sia nada e creeguda e ab persecucions sia grelada³⁹ e per martris coronada.

Qui navali praelio dimicaturi sunt, ante in portu et in tranquillo mari flectunt gubernacula, remos trahunt, ferreas manus, et uncus praeparant, dispositumque per tabulata militem, pendente gradu, et labente vestigio stare firmiter assuescunt, ut quod in simulacro pugnae didicerint, in vero certamine non pertimiscant. Ita et ego qui diu tacui (silere quippe me fecit, cui meus sermo supplicium est), prius exerceri cupio in parvo opere, et veluti quamdam rubiginem linguae abstergere, ut venire possim ad latiore[m] historiam. Scribere enim disposui (si tamen vitam Dominus dederit; et si vituperatores mei saltem fugientem me, et inclusum persequi desierint) ab adventu Salvatoris usque ad nostram aetatem, id est, ab apostolis, usque ad nostri temporis faecem, quomodo et per quos Christi Ecclesia nata sit, et adulta, persecutionibus creverit, et martyriis coronata sit.

36. rems] vents.

37. nostra] vostra.

38. del] de la.

39. Per «grevada» ('afeixugada') o «crebada» ('clivellada')?

Resumim una mica les dades anteriors. De les obres que els medievals assignaven a sant Jeroni, conservem traduccions de: la *Lletra a sant Damas*, *Scala per a pujar al cel*, el capítol del *De viris illustribus* que fa de pròleg a les *Antiquitats* de Josep Flavi, la *Vita S. Pauli*, la *Vita Malchi*, el pròleg a la traducció que Jeroni feu de les *Regulae sancti Pacomi*. Hi cal afegir tres obres més, a les quals es dedicaran les pàgines que segueixen: la versió de l'*Epistola ad Eustochium de custodia virginitatis*, de l'*Epitaphium sanctae Paulae* i del pseudo-Jeroni *Regula monacharum*. Totes tres podien formar fàcilment una mena de síntesi del que, d'acord amb el pensament dominant en l'època, havia de ser el comportament femení segons l'estat de la dona. De fet, s'hi parla de la donzella, de la vídua i de la religiosa, respectivament. D'una altra banda, no pot resultar-nos estrany que en els segles XIV i XV, en què proliferen moltes pàgines dedicades a la instrucció femenina, s'opte per traduir-les i que durant els primers anys del XVI es mantinga encara aquesta dinàmica, quan ja comencen a redactar-se els opuscles sobre el tema segons la perspectiva d'allò que s'ha volgut anomenar el renaixement nòrdic. Comptat i debatut, les tres versions abracen si fa no fa, el període comprès entre la *Lletra* d'Alfons el Vell a la seua filla Joana amb motiu del casament amb Joan Ramon Folch de Cardona (Cantavella 2012) i la traducció castellana del *De institutione feminae christianae* de Vives, realitzada per Juan Justiniano a València (1528).⁴⁰

40. Sobre l'ambient cultural en què s'inscriu aquesta traducció, vegeu les consideracions de Martínez Romero (2010).

ISBN 978-84-9191-232-3

9 788491 912323

17798